

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.214>
УДК 930.85(4:477)“18/19”

Євген БЕВЗЮК

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)
evbevzuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

Ольга КОТЛЯР

кандидатка юридичних наук, доцентка, завідувачка кафедри міжнародного права,
Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)
olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-3485-4157>

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

Рецензія на книгу: *Оксана Іваненко. Інтеграція регіональних науково-освітніх осередків Наддніпрянської України до європейського інтелектуального простору (друга половина XIX — початок XX ст.)*

Відп. ред. С. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 555 с.

У контексті комплексного аналізу історичних процесів міжкультурного діалогу в Європі впродовж XIX — початку XX ст. посилюється науково-теоретична значущість розвитку студій зі всесвітньої історії, спрямованих на поглиблене осмислення місця й ролі України як частини європейського інтелектуального простору. Реалі-

Цитування: Бевзюк Є., Котляр О. Україна в європейському інтелектуальному контексті [Рец. на кн.: Іваненко О. Інтеграція регіональних науково-освітніх осередків Наддніпрянської України до європейського інтелектуального простору (друга половина XIX — початок XX ст.). Відп. ред. С. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 555 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 214—220. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.214>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

зації таких досліджень сприяє аналіз значення етнонаціонального чинника у соціокультурному та політичному контекстах європейської історії, специфіки феномена культурного діалогу, його впливу на інтенсифікацію міжособистісних взаємин, формування громадської думки, активізацію суспільних процесів і конфігурацію міжнародних відносин.

Комплексне вивчення історії міжнародних науково-освітніх зв'язків в Європі другої половини XIX — початку XX ст. відкриває нові виміри осмислення становлення й розвитку інтеграційних процесів в європейській науці, співвідношення загальноєвропейських тенденцій інтелектуального розвитку та національної специфіки в реалізації основних напрямів і механізмів співпраці. Дослідження внеску науково-освітніх осередків Наддніпрянської України в розвиток міжкультурних комунікацій сприяє вдосконаленню методологічного інструментарію, концептуальної бази студіювання культурних процесів європейської історії.

Монографія О.А. Іваненко стала результатом багаторічної копіткої та цілеспрямованої науково-пошукової роботи з вивчення складного процесу інтеграції України до європейського інтелектуального простору. Вибір об'єкта аналізу можна вважати цілком виправданим й обґрунтованим, адже місце України в європейській інтелектуальній сфері неодноразово ставало предметом як історичних дискусій, так і політичних інсинуацій.

Сама логіка тематично-хронологічної послідовності зібраного й опрацьованого авторкою матеріалу орієнтує читача на формування стійкого переконання про спільність і невіддільність європейської та української культурно-цивілізаційної долі. Остання теза навіть стала предметом «витонченої» критики з боку російських дослідників. Геополітичні реалії сьогодення такі, що офіційна російська історіографія переважно воліє виокремлювати ключові проблеми історії України з контексту всесвітньо-історичного процесу.

Обґрунтованість наукових положень і висновків рецензованої праці зумовлено логічно-послідовною структурою монографії, побудованою за проблемно-хронологічним принципом, методологічним інструментарієм дослідження, старанним аналізом історіографії проблеми й солідною джерельною базою.

Досягнення мети та розв'язання наукових завдань дослідження вимагало від авторки як вивчення і творчого застосування теоретичних розробок із проблематики міжетнічної комунікації, так й опрацювання багатої, різнопланової за характером джерельної бази. На нашу думку, О.А. Іваненко успішно впоралася з цим, адже наукова праця написана на основі численних історичних джерел,

що позитивно позначилося на її конкретно-історичному змісті. Серед використаних і запроваджених до наукового обігу архівних матеріалів — документи 55 фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, державних архівів Київської, Одеської, Харківської областей, Державного архіву міста Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Обґрунтовуючи методологічні засади дослідження, О.А. Іваненко наголошує на значенні складних мереж комунікацій як підвалин культурно-історичного процесу. Відповідно, важливе місце у структурі джерельної бази монографії належить джерелам приватного походження (мемуари, епістолярій, кореспонденція), що зберігаються в особових фондах Антоновичів, О.М. Анциферова, М.С. Дринова, Л.В. Рейнгарда, М.Ф. Сумцова, І.І. Мечникова ЦДІАК України, фондах М.П. Дашкевича, І.В. Лучицького, А.І. Степовича, Т.Д. Флоринського ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, фондах О.О. Кочубинського, М.Г. Попруженка Держархіву Одеської обл. та ін.

У контексті вивчення динаміки інтенсифікації міжнародного діалогу освітніх установ Наддніпрянщини, поступової ідеологізації національно-етнічних рухів авторка цілком виправдано зосередила увагу на добірках матеріалів із російської наукової періодики.

Репрезентативна джерельна база дослідження, включно з масивом уперше запроваджених до наукового обігу архівних документів, зумовила високий рівень наукової новизни й теоретичне значення (в контексті світової історіографії) монографії, в якій уперше:

- реалізовано системне дослідження науково-освітніх практик Наддніпрянської України (передусім у межах Київського навчального округу) як складової механізмів інтеграції європейського інтелектуального простору та складних процесів міжкультурної комунікації в Європі на тлі розвитку міжнародних відносин і науково-технічного прогресу другої половини ХІХ — початку ХХ ст.;

- здійснено комплексний джерелознавчий аналіз, систематизацію й синтетичне історико-теоретичне вивчення значного обсягу різнопланових історичних джерел із теми монографічного дослідження;

- на основі аналізу великого обсягу конкретно-історичних матеріалів встановлено основні тенденції, напрями, форми, механізми міжнародної співпраці університетів Наддніпрянської України (Харківського, Київського, Новоросійського) та розкрито їх роль у складних процесах загальноєвропейських наукових відносин другої половини ХІХ — початку ХХ ст.;

- у контексті концептуального осмислення етнонаціонального чинника розвитку міжкультурних комунікацій у межах Київського навчального округу як складової системи історико-культурних процесів Наддніпрянської України в монографії узагальнено особливості освітньої діяльності етнічних меншин (поляків, євреїв, греків, чехів, німців).

Залучення до наукового обігу архівних джерел дозволило авторці доповнити уявлення сучасної історичної науки щодо правового статусу етнічних меншин,

специфіки культурно-освітньої діяльності, внеску в розвиток міжнародного діалогу на українських землях у складі Російської імперії.

Загалом у монографії набули розвитку теоретичні засади осмислення проблематики міжкультурної комунікації, зокрема її науково-освітньої сфери, у загальноєвропейському історичному процесі.

У висновках увага зосереджена на історичному контексті міжнародних відносин в Європі та їх віддунні на українських землях (передусім у межах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства); на значенні «Весни народів» 1848—1849 рр. у формуванні засад європейської правової культури; впливі Східної війни 1853—1856 рр. на конфігурацію міжнародних відносин і посилення опозиційних настроїв усередині Російської імперії, що підштовхнуло її владу до проведення модернізаційних реформ 1860—1870-х рр., у науково-теоретичному забезпеченні яких важливу роль відігравали університети; ролі національного чинника, наприклад польського питання, в європейських міжнародних відносинах; реакції громадськості України на національно-визвольні рухи південних слов'ян періоду Східної кризи 1870-х рр. Зазначається, що від 1860-х рр. у Російській імперії посилилася взаємодія університетів із західноєвропейськими науковими центрами й утвердився їх вплив на вестернізацію громадсько-політичного життя. Наголошується на значенні освітньої діяльності польської, єврейської, грецької, чеської, німецької громад у Київському навчальному окрузі (інтелектуальним центром якого був Університет св. Володимира) в контексті теоретичного осмислення співвідношення процесів збереження культурно-релігійної ідентичності й розвитку міжкультурних комунікацій.

Позитивною рисою дослідження стало те, що його зміст не вичерпується лише конкретним історичним матеріалом із проблеми міжрегіональної комунікації як фактора подальшої національної модернізації українського соціуму, його відродження. Послідовно дотримуючись принципу гносеологічної спрямованості аналізу джерельної бази і проблемного підходу до висвітлення витоків та наслідків формування національного інтелектуального середовища, авторка активно послуговувалася теоретико-методологічним інструментарієм дослідження, що дозволило їй самостійно інтерпретувати низку дискусійних в історичній науці проблем міжкультурного діалогу, на яких варто зупинитись конкретніше.

Так, цілком послідовно в руслі предмета дослідження О.А. Іваненко акцентує на вивченні впливу політичного й соціально-освітнього європейського процесу на модернізацію та подальшу бюрократизацію імперського освітнього середовища.

У параграфі 2.3 «Роль університетів у модернізаційних процесах на тлі спроб суспільно-політичних перетворень у Російській імперії (60—70-ті рр. XIX ст.)» аргументовано доведено, що мотивацією до модернізації російського освітнього середовища стало завдання наздогнати Європу, яка вже переживала етап промислової революції, успіхи котрої базувалися на наукових інноваціях. Погоджуючись із твердженням дослідниці, рецензенти вважають за необхідне доповнити: навіть напередодні Першої світової війни Російська імперія поступалась Німеччині за кількістю студентів вищих навчальних закладів у три, а за кількістю студентів університетських установ — у шість разів [1, с. 5].

Авторка цілком логічно окреслює канву неоднозначності та позитиву освітніх реформ Олександра II. «Університетське середовище, — пише О.А. Іваненко, — стало полем зіткнення принципів самодержавного правління та ідей академічних свобод і автономії» (с. 99—100). Цілком логічний висновок дослідниці, що Університетський статут 1863 р. хоч і відзначався певною ліберальною спрямованістю, але «ідеї академічної свободи і громадського контролю за університетським життям так і не були закріплені в рамках реформ». Для порівняння до означеного вище твердження було б логічно навести перелік країн, де на той час уже існувала практика громадського контролю над освітою.

Дослідниця вповні доречно констатує, що на практиці самодержавство відстежувало політичні настрої у суспільстві й карало за «вільнодумство» — означена теза розкрита за допомогою прикладів із численних архівних документів (с. 151, 321, 334, 339).

Авторка аргументовано доводить (с. 96, 98, 209, 259, 283), що «проблеми технологічної відсталості й зовнішньополітичних промахів Російської імперії» стали одним із факторів розширення наукових запозичень — звідси й фахові відрядження до європейських наукових центрів. У праці розкриттю цього аспекту комунікації присвячено третій розділ — «Університети Наддніпрянської України в міжнародних наукових зв'язках упродовж другої половини ХІХ ст.» (с. 158—251). На підставі аналізу архівних та опублікованих джерел доведено, що європейське освітнє середовище слугувало інтелектуальним полігоном для випускників імперських навчальних закладів Наддніпрянщини. У цьому контексті чітко окреслюється значення краю, який через географічну та історико-культурну специфіку став сполучною ланкою між Заходом і Російською імперією.

Інтелектуально-освітній простір Наддніпрянської України, як довела О.А. Іваненко, був комунікаційним середовищем й органічною частиною європейської цивілізації. Духовне розмаїття та поліетнічна палітра сприяли формуванню у чеському, польському, німецькому, єврейському, грецькому й інших етносах, котрі проживали на українських землях, терпимості, поваги до інших культур.

На нашу думку, зібраний у монографії, проаналізований, оригінально осмислений та інтерпретований багатий фактичний матеріал ілюструє інтернаціональний, цивілізаційний, загальнолюдський характер науки. О.А. Іваненко дослідила процес міжетнічної комунікації, обравши об'єктом вивчення представників різних політичних поглядів та етносоціальних спільнот. У такий спосіб вона фактично дотрималась у своїй праці головного принципу дослідження — наукової об'єктивності.

Аналізуючи проблему польського національно-визвольного руху в межах Російської імперії, авторка пише: «В умовах імперської політики русифікації важливим механізмом збереження національних культурних традицій стала польська школа». Далі констатує: «Репресивна національно-освітня політика держави поєднувалася з дискримінацією на релігійному ґрунті, і саме католицька церква стала центром відродження духовного потенціалу поляків, піднесення гуманітарної культури» (с. 23). З цього випливає закономірний висновок, що процес прискорення формування національної ідентичності виправдано передбачав тактику

емансипації польської мови на лексичному, історичному, соціально-статусному та ідеологічному рівнях.

Водночас виникає цілком логічне питання: чи був процес міжетнічної комунікації між представниками польської громади й національно-патріотичної української інтелігенції «беззмарним»? Чи були представники двох етнічних громад організаційно одностайними у своїй боротьбі з російським самодержавством? На думку рецензентів, означена проблема польсько-української інтелектуальної комунікації на землях Наддніпрянщини в ХІХ ст. лише частково відображена в монографії та може бути перспективною темою для наступних студій О.А. Іваненко.

На перших сторінках праці авторка зазначає: «Метою дослідження є відтворення ролі Наддніпрянської України в європейських міжкультурних комунікаціях крізь призму науково-освітніх практик Київського навчального округу другої половини ХІХ — початку ХХ ст.» (с. 8). На нашу думку, термін «відтворення» має літературно-публіцистичне забарвлення, а завдання історичної науки — дослідити. Далі О.А. Іваненко зауважує: «Відповідно до мети сформульовано дослідницькі завдання: схарактеризувати структуру і специфіку джерельної бази». Можливо, доцільніше було б так: «Визначити та схарактеризувати стан джерельної бази, її тематично-інформаційний потенціал». На думку рецензентів, авторка у своїй праці яскраво продемонструвала тематично-інформаційний потенціал дослідження (878 позицій у переліку історичних джерел, з яких 591 — це архівні справи).

«Хронологічні межі праці, — зауважує О.А. Іваненко, — охоплюють проміжок часу від періоду суспільно-політичних реформ у Російській імперії 60—70-х рр. ХІХ ст. до 1914 р. — початку Першої світової війни» (с. 9). Такий підхід логічний, але, на нашу думку, варто було б додати: «Для демонстрації політики російського уряду щодо організації імперського науково-освітнього та комунікаційного процесу авторка робить історичні екскурси в першу половину ХІХ ст., що дозволяє продемонструвати русифікаторську політику Російської імперії на теренах Наддніпрянщини». До речі, підрозділи 2.1 і 2.2 другого розділу містять інформацію про історичні події першої половини ХІХ ст.

У монографії наголошується, що засновуючи у своїх колоніях початкові навчальні заклади, чехи приносили на українські землі елементи власної педагогічної культури. Це твердження не викликає заперечень, адже методику навчання Я.А. Коменського використовували у своїх школах навіть єзуїти. Натомість наступна теза дослідниці: «Чеська школа розглядалася російськими властями як “держава в державі”, що становила загрозу утвердженню офіційної імперської ідеології» — виглядає дещо категоричною. Наприклад, збірник, який побачив світ у Києві 2018 р. та був упорядкований О.А. Іваненко [2], містить численні документи, зміст яких свідчить, що російські імперські бюрократи досить «еластично» проводили практику асиміляції чехів.

З огляду на великий обсяг фактичних матеріалів, що їх авторка використала та вперше запровадила в науковий обіг, у монографії варто було б представити відповідний науково-довідковий апарат, а саме іменний, географічний, предметно-тематичний покажчики. Особливо важливим видається покажчик науково-освіт-

ніх установ, що згадуються у праці. Оформлення такого покажчика полегшило б сприйняття великого за обсягом тексту монографії, а також сприяло презентації в узагальненому вигляді масштабів і географії міжнародної наукової співпраці учених з університетів Наддніпрянської України.

Загалом попри висловлені вище критичні зауваження й побажання, монографічна праця О.А. Іваненко є ґрунтовним, оригінальним, самостійним і завершеним у рамках визначених мети та завдань науковим дослідженням, що висвітлює актуальну тему історичної науки й має теоретико-практичне значення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Margolin, D. (Comp.). *Spravochnik po vysshemu obrazovaniiu: Rukovodstvo dlya postupuayushchikh vo vse vysshie uchebnie zavedeniya Rossii*. Kiev, 1911 [in Russian]. [Справочник по высшему образованию: Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения России. Сост. инж. Д. Марголин. Киев, 1911. 507 с.].
2. Ivanenko, O. (Comp). *Oblychchiam do Yevropy: Naddniprianska Ukraina v yevropeiskykh naukovo-osvitnikh vidnosynakh (druha polovyna XIX — pochatok XX st.): Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU, 2018 [in Ukrainian, in Russian]. [Обличчям до Європи: Наддніпрянська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина XIX — початок XX ст.): Збірник документів і матеріалів. Упоряд. О. Іваненко; відп. ред. С. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 430 с.].

Надійшла / Received 30.08.2025

Yevhen BEVZIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at the Department of International Studies and Public Communications,
Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)
evbevzuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

Olga KOTLIAR

Candidate of Law Sciences (Ph. D. in Law), Docent,
Head of the Department of International Law,
Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)
olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-3485-4157>

UKRAINE IN THE EUROPEAN INTELLECTUAL CONTEXT

Book review:

Oksana Ivanenko. *Integration of Regional Scientific and Educational Centers of Dnipro Ukraine into the European Intellectual Space (Second Half of the 19th — Beginning of the 20th Centuries)*

Editor-in-Chief S. Vidnianskyi. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2024. 555 p.